

Progresszív gazdasági érdekek és hagyományalkotás. Példák egy vajdasági borvidékről

„Ha nem lenne országhatár, ha Szabadkán és Kelebián a vámosok nem ébresztenének fel minden szundikálót, akkor is könnyen megállapítható volna, merre jár a Belgrád–Budapest között közlekedő vonat. Ahol szőlőskertek sorakoznak egymás után, az Magyarország. Ahol nincsenek (vagy tőkét csak elvétve látni), az Jugoszlávia.

Magyarországon szép hagyománya van a szőlészetnek és a borászatnak. Tisztelik a bort – a homokit is. Nem csupán hagyományból. Azért is, mert dollármilliókat hoz. Egyrészt úgy, hogy külföldön értékesítik a palackozott bort. Másrészt pedig úgy, hogy a Magyarországra érkező turistákat kínálják vele – nagy sikerrel. Nem ez a helyzet a szabadka–horgosi homokvidéken, ahol az utóbbi fél évszázadban megtizedelték a szőlőskerteket. Itt az egykor őshonosnak számító kadarka rég átköltözött már a néprajz és a helytörténet-kutatás fogalmátárába. Igaz, Palicson van egy pincegazdaság, s bortermelők is akadnak (olyanok, akik nem hobbiból nyitják a szőlőt, borászkodnak). De mindez csak árnyéka annak, ami egykor a szabadka–horgosi homokvidék jellemzője volt.”

(Hét Nap 2002. február 20., 9. évf. 7. szám)

Jelen tanulmány egy vajdasági kistérség példáján mutatja be, hogy hogyan függ össze a szőlő- és bortermelők családtörténeteiben megfigyelhető kontinuitás a gazdálkodói mintákkal, illetve a haladásról és hagyományról alkotott fogalmakkal. A paraszti gazdálkodók családjuk vagyoni és szellemi örökségét őrizték meg, és szintentartó gazdaságukban a modernizáció csupán a megváltozott életmódbeli igények kielégítését szolgálja. A parasztvállalkozók családi örökségüket további vásárolt vagyonnal és szerzett tudással bővítették, részben a haladás és a bővülés szellemében. A vállalkozók pedig önerőből szerzett vagyonukra és tudásukra alapozva teremtették meg progresszív gazdaságukat, miközben piaci térnyerésük és legitimációjuk érdekében bekapcsolódnak a hagyományról folytatott diskurzusba. Ezt a diskurzust a borász vállalkozók a falusi és ökoturizmus érdekcsoportjaival, illetve az önreprezentációt képviselő önszerveződő csoportokkal együtt alakítják a helyi társadalom folyton változó interpretív közösségeit formázva.

A szőlőművelés és borászat a kultúrának ma is olyan területe, amely a hozzá tapadó értékrendből (a termelők és a fogyasztók borról alkotott fogalmaiból és az értékrend ünnepi megnyilvánulásaiból), illetve – talán – szükségszerűségéből (a táji adottságokból) is adódóan jobban kötődik a *hagyomány* különböző koncepcióihoz. Milyen koncepciók ezek? Egy adott lokális közegben mit és miért pont azt igyekeznek generációról generációra átadni, illetve – ettől függetlenül – hogyan fogalmazzák meg a maguk hagyományait? Robert C. Ulin szerint a hagyományalkotásnak döntő szerepe van a bortermő tájak közötti hierarchia kialakulásában, és kevésbé a földrajzi szempontok, mint inkább

a hagyományalkotás technikáit alkalmazó gazdaságpolitikai, hatalmi érdekek szabják meg az adott tájon termelt bor presztízsét (Ulin 1998). Mik ezek a gazdasági érdekek, és hogyan ütköznek a lokális normákkal a szocializmus összeomlása után? Miben nyilvánul meg a kontinuitás, és miben a hagyományalkotás a kulturális áramlatok sokféleségével jellemezhető posztmodern korban (vö. Fejős 1998; Niedermüller 2005; Sárkány–Somlai 2004:43–52), illetve – közelebről – a neokonzervatív/neoliberális gazdaságpolitikán alapuló posztzocialista „nagy átalakulás” korszakában (vö. Hann 2003; Polányi 2004), egyszersmind a globális borkereskedelem kiszélesedésének éveiben? Milyen minták adóttak, és ezek mennyiben alapoznak meg normálbiográfiákat? Hogyan viszonyul a kontinuitás tudományos *külső kategóriája* a hagyomány és haladás kognitív *belső kategóriáihoz* (vö. Headland–Pike–Harris 1990)?

2003-ban végeztem terepmunkát a Vajdaságban, a Szabadka és Horgos között elterülő homoki szőlőtermő vidéken, Hajdújáráson (Hajdukovo), Ludason (Šupljak) és Noszán (Nos). Félig strukturált mélyinterjúkat készítettem a szőlészet és borászat főbb technikai részleteire, az adott kisüzemi gazdaság komplex egészére és a kérdezett élet-, illetve családtörténetének főbb mozzanataira vonatkozóan. Az *etnográfiai jelen* (vö. Sanjek 1991; Sárkány 1972:526) értelmében a ma élő emberek emlékezetében élő legtávolabbi múlttól a kutatás pillanatáig terjedő időszak változásait, az egyének erről alkotott képét tartottam szem előtt.¹ Mindezt kibővíttem a helyi magyar nyelvű sajtóban megjelent cikkek és másodlagos történeti források áttekintésével is. Az egyéni életrajzi módszert (vö. például Gyáni 1997; Mohay 2000; Niedermüller 1988), illetve az üzemszervezet gazdaságantropológiai vizsgálatát (vö. Godelier 1981; Sárkány 1970) kiegészítettem a hagyományalkotás közösségi megnyilvánulásainak (vö. Mód–Simon 2002; Pusztai, szerk. 2003) rövid áttekintésével. A hagyományra vonatkozó kérdéseim a terepmunka elvégzése után fogalmazódtak meg, vagyis narratívák induktív értelmezésére törekszem.²

A Kőrös-Ludas kistérség

Hajdújárás, Ludas és Nosza – három szorosan összefonódó falu – Magyarország többszomszédságában, a Szabadkát és Szegedet összekötő műút és vasút mentén, illetve közvetlen közelében fekszik. A városok közelsége és a kedvező közlekedési útvonalak alapvető jelentőségűek a kereskedelmi és munkalehetőségek tekintetében, amit tovább fokoz a Transz-Európai Közlekedési Hálózat itt keresztülhaladó X/B számú közlekedési folyosójának fejlesztése (a Budapest–Szeged–Szabadka–Újvidék–Belgrád autópálya fokozatos kiépítése). A kistérség a Szabadka és Horgos közötti homokvidék, illetve a vele szomszédos löszhátság találkozásánál terül el. A három vizsgált település a természetvédelem alá eső Ludasi-tavat öleli körül, illetve kapcsolódnak a Kőrös-patak vízgyűjtő területéhez.

Mindhárom település – további tizenhat hellyel együtt – Szabadka községhez tartozik (a község Szerbia-Montenegróban olyan közigazgatási egységet jelöl, amelyben egy város irányítása alá tartoznak a környező, önálló önkormányzat helyett csupán ún. *helyi közösséggel* bíró települések). Másfelől mindhárom vizsgált település tagja – Bács-szólóssal (Bački Vinogradi) és Kispiaccal (Male Pijace) együtt – a 2000-ben alapított, állami

közigazgatási rendszertől független Homoki Kistérségnek. A szabadkai tanyavilág területén az újkorban kialakult Hajdújárásnak, Ludasnak és Noszának soha nem volt nagyfokú területi-közigazgatási autonómiája (a területi/települési nevek mostanáig sem szilárdultak meg teljesen), az önszerveződésnek és a lokális érdekképviselőnek minden korban szűk tere nyílt, ezért a mikrorégió gazdasági-társadalmi szövetébe ágyazott településeket nem lehet a maguk önállóságában vizsgálni. *Képzelt közösségeik* a makrotörténelmi változások sűrűsége miatt új és új formát kapnak a *helyi társadalomban* zajló érdekvényesítés bonyolult folyamataival összefüggésben – amiben a szőlő és a bor is fontos jelentésalkotó elem (vö. A. Gergely 1993; Kristóf 1998:67; Tóth G. 2003). A három települést Bácsszőlőssel együtt Kőrös-Ludas kistérségként is emlegetik, minthogy lakosaik nagy része azonos származású (a szegedi kirajzás különböző hullámai során települtek ide), ebből eredően hasonló kulturális mintákat követnek, szoros rokoni és gazdasági kapcsolatok kötik össze őket, továbbá sokáig egy templomba jártak és közös temetőben hantolták el halottaikat (Raffai 2003a; 2003b:95).

A kistérségen belül Hajdújárás került központi helyzetbe, Nosza is e település része. 2002-ben Hajdújárás és Nosza 2482 fős lakosságából 2191 fő (88,27 százalék) vallotta magát magyarnak, 89 szerbnek, 49 bunyevácnak, 40 horvátnak, 23 jugoszlávnak, 10 albánnak, 8 cigánynak, és néhány fő bolgárnak, montenegróinak, muzulmánoknak, németnek vagy egyébnek. Ludason 2002-ben 1310-en laktak, és 1146-an (87,48 százalék) nevezték magukat magyarnak, 58-an bunyevácnak, 39-en szerbnek, 25-en horvátnak, és néhányan jugoszlávnak, macedónnak, montenegróinak, szlováknak vagy egyébnek. Hajdújárás és Nosza lakossága 5,5 százalékot, Ludasé pedig 8,2 százalékot csökkent az 1991-es lakosságszámhoz képest (forrás: MTA KI Etnodemográfiai Adatbázis).

A szőlőművelés és a borászat története a térségben

A kutatás helyszíne nem tartozik a történelmi borvidékek közé, ám nemcsak agrokultúrája változott sokat az elmúlt bő egy évszázad alatt (a borászat fellendülését eredményezve), hanem a helyi társadalom is nagymértékben átrendeződött. E gazdasági és társadalmi folyamatok szorosan összefüggtek egymással, és alapvetők a kontinuitás és a kortárs hagyományalkotás jelentőségének, illetve a globális jelenségek lokális beágyazottságának vizsgálatában.

Szabadkán a kora középkor óta kontinuos, a várost közvetlenül körülölelő szőlőterület csak fokozatosan növekedett az évszázadok során. A futóhomok megkötésére vonatkozó császári rendeletek hatására a 18. századtól kezdve mind több parcellát telepítettek be, és a 19. században – a Duna–Tisza köze más településeihez hasonlóan – Szabadkán is megjelentek a szőlő- és gyümölcsstermesztő kertes tanyák. Ám a kedvezőtlen vámpolitika, a külföldi piac korlátozása miatt a növekvő homoki szőlő- és bortermelet kizárólag a mennyiségi szempontok határozták meg. Ez a munkák minimalizálásában, az extenzivitásban is megnyilvánult – ami a Duna–Tisza közén belül Szabadka vidékére különösen érvényes. Jellemző volt a többnyire karózatlan szőlő gyalogművelése, a kospasz metszéspólya, a minimális talaj-előkészítés és trágyázás, az egyszeri-háromszori kapálás (vagy a kapálást helyettesítő fűszedés), az egy-két alkalommal való kötözés, a

zöldmetszés elhanyagolása és a fagy elleni takarás. Rendkívül sok fajtát természetek vegyesen, és ezeket ömlesztve dolgozták föl borrá: a fajták minél nagyobb számú keverését előnynek is tartották. A 16–17. században elterjedt balkáni vörösborkultúra (ami különösen a Kadarka sajátos termesztését és földolgozását jelentette) a 18. századtól az új telepítésekkel párhuzamosan keveredett más hatásokkal, csupán a hosszabb törkölyön való tartás szokása maradt fenn. Szabadka vidékén még a 19. század végén is alig volt pince, sajtó, daráló és hordó, a bort kamrában tárolták. Szabadka széles határában a 19. század végéig a megélhetést elsősorban a feketeföldön való gabona- és dohánytermesztés, illetve a homokos részeken való állattartás adta. A homokos területeket a török hódoltságot követően még hosszú ideig puszták borították, II. József katonai felmérésében csupán a mai Ludas elődjét tüntették föl, és a 19. században is elszórtan laktak a térségben (Égető 1993:100, 151–164, 185, 209; Für 1983:9, 151–188; Szabados 2000:16; Szlávics 1998:3–6).

A Kőrös-Ludas kistérségen belül II. József katonai felmérésében csupán a mai Ludas elődjét tüntették föl, de itt is csak a 19. század elejétől vált egyre több tanyaház állandóan lakottá, 1821-ben épült templom és iskola, és csak a 19. század közepén nőtt jelentősen a lakosságszám szegedi kertészcsaládok betelepődése révén. A Ludasitól nyugatra – ahol a templom is áll – döntően dohánykertészek, a tótól keletre inkább halászkövek laktak (Beszédes 2003; Horváth 2004a:29; Raffai 2003b:95; Szabados 2000:16).

A kapitalizmus lassú kibontakozása, a közlekedés és a mezőgazdasági technika nagymérvű fejlődése, továbbá a népességnövekedés (például a szegedi kirajzás) és a filoxérazész együttesen hozott jelentős változást (a Duna–Tisza köze más homokos vidékeihez hasonlóan) a kistérség szőlő- és bortermelésében. Az átalakulás különösen a 19–20. század fordulóján gyorsult föl. A városok (például Szabadka, Szeged) parcellázásai nyomán a lepelhomokkal borított *immúnis* vagyis a szőlőgyökértetű által nem veszélyeztetett talajon nagyarányú, intézményesen szervezett, okszerű telepítésekbe fogtak. A homokos talaj javítása érdekében nagy területeket *rigolítottak* ekkor: 80–90 centiméter mélyen „szőlő alá fordítottak” mondjuk istállótrágyát, tőzeget, növényi hulladékot vagy felszíni humuszt. Nagyjából csemegeszőlőt (főleg saszlát), kisebbrészt borszlót, főleg kadarkát és kövidinkát, továbbá olaszrizlinget, magyarkát, veltelinit, burgundit, szilvánt, bakatort, kecskecsöcsűt, ezerjót és sok egyebet telepítettek. Rendszerint sima vesszőket fűrtak le. Viszonylag kevés direkt termő fajta jelent meg, a lakóház körül ültettek egyesek például otellót. A nagybirtokosok a szőlőparcella széleire, a kistermelők a tőkék közé elszórtan ültettek gyümölcsfákat. A korábban domináns vörösborkultúrát a fehér fajták túlsúlya váltotta föl. A szőlőtermesztés volumenének növekedésével együtt a munkák intenzívebbé váltak, és a technológia is fejlődött a helyi és idelátogató agrárértelmiségiek hatására. A nagybirtokosok már a telepítés során adtak az újításokra. Széles, 100–125 centiméteres sorköz és a korábbihoz képest kevesebb holdankénti tőkeszám vált általánossá, a fajtákat elkülönítették, a nagyobb birtokokat fogattal művelték, új metszés módokat kezdtek alkalmazni, lassan elterjedt a metszőolló és a háti permeterző, gyakoribbá vált a kapálás és a trágyázás, a szürettel pedig vártak szeptember végéig, október elejéig. A nagyobb birtokosok a borászat terén is minőségi szempontokat igyekeztek figyelembe venni: kezdett a fajtatiszta bor, a kénezés, a préskamra és a hozzá

kapcsolódó pince építése elterjedni. 1869-ben megépült az Alföld–Fiumei Vasút Szeged–Szabadka–Zombor közötti vonala, amely a vizsgált kistérségen is keresztülhalad, ugyanakkor a csemegeesztől és a bort szinte kizárólag a Monarchia országaiban lehetett értékesíteni (Für 1983:142–191; Szabados 2000; Szénásiné 2004:21; Szlávics 1998:7–9; vö. Mőd 2004).

Szabadkán viszonylag kevés szőlőtermelő nagybirtokos volt, mivel hiányzott a tőke és a vállalkozói szellem (Szlávics 1998:8). A kisbirtokosok nagyobb jelentőségre tettek szert: a nagybirtokok (sokszor távolról érkező) szőlőmunkásai letelepedtek, és maguk is elkezdtek szőlőt művelni saját kis parcelláikon, átvéve az újabb és intenzívebb eljárásokat is. Így jött létre a város határában a 19. század végétől a mai falvak egy része – így Hajdújárás és Nosza is, ahova Átokházáról, Csorváról, Mórahalomról és Szegedről költöztek át családok. Noszán már a 19. század végén telepítettek szőlőt, Hajdújáráson a város a 20. század elején az erdőirtásokat követően árvezte el a parcellákat, és a nagybirtokosok – például egy szegedi ügyvéd tizenhat holdas, szabadkai viszonylatban is legnagyobb kordonos telepítése – mellett a szegény rétegből is sokan jutottak kisebb birtokokhoz (Raffai 2003a:5; Szabados 2000).

Miután Szabadkát a trianoni békeszerződés 1920-as megkötése értelmében a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolták, százöt boszniai, dalmáciai, hercegovinai, likai és szerbiai dobrovoljac (háborús önkéntes) családja és harminc horvát optáns (az akkor olaszországi Isztriából áttelepült) család telepedett le a Kőrös-Ludas kistérségben az 1919-es földosztásnak köszönhetően. Egy részük a törvény értelmében 500 holdra csökkentett Vojnits-birtok fennmaradó részének lett új tulajdonosa, más részük a szabadkai magisztrátus birtokán bérelt földet. Az új tulajdonosok és bérlők nagy arányban vettek át művelt szőlőföldet. Az 1930-as években megépített nemzetközi (akkor E-5 jelzésű) út az általa keresztülszelt Hajdújárás gyors urbanizálódását (és Ludas máig tartó háttérbe szorulását) eredményezte, ami a mezőgazdasági technika modernizálására és a termelők összefogására is kihatott. A dobrovoljacokat és az optánsokat Jugoszlávia 1941-es elfoglalását követően deportálták, közülük csak kevesen telepedtek vissza a második világháború után (Horváth 2004b; Raffai 2003a).

Az immáron jugoszláviai Szabadkán az eltérő társadalom- és gazdaságpolitikai események miatt a szőlő- és bortermelés is máshogy alakult, mint a magyarországi Duna–Tisza közén. Míg a magyarországi homokhátságokon a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően szak- és termelőszövetkezetek alakultak, addig Jugoszláviában az 1950-es években sikertelenül lezáruló kollektivizálási hullám után tovább folyt a magángazdálkodás, és az 1970-es évektől állami támogatást is élvezett.³ A 20. század második felében Szabadka térségében – az életmódváltás, a szőlő nagyfokú munkaigénye és az értékesítési gondok miatt – fokozatosan visszaesett a magánbirtokokon a szőlőtermesztés. Töredékére csökkent a szőlőterület, az 1960-as évektől sokan gyümölcsstermesztésre tértek át, a legjelentősebb borászati üzem a Palicsi Pincegazdaság lett. Ugyanakkor a megmaradt szőlőkertekben megindult a területkoncentráció, kezdtek áttérni a karos művelésről a kordonos rendszerre, a mennyiségi szemponttól a minőségre, s mindeközben egyre több ehhez kapcsolódó ünnepet és szokást honosítottak meg. A csemegeesztől helyett a borszőlő termesztése került túlsúlyba.

Az 1990-es években ellentmondásos helyzet alakult ki. A háborúk sora és az embar-

gó nehéz gazdasági helyzetet teremtett, ugyanakkor a kapitalizálódással párhuzamosan a térség ismét szoros társadalmi-gazdasági kapcsolatba került több magyarországi településsel, s míg ebben az évtizedben egyes ágazatok hanyatlásnak indultak, addig a szőlő- és bortermelés a századvég óta reneszánszát éli.

Kisüzemi gazdaságok

A szőlő- és bortermelés megértéséhez a jelenkori kisüzemi gazdaságokat a maguk teljes komplexitásában szükséges megvizsgálni. A terepmunka során megismert gazdaságok fenntartói valamennyien paraszti felmenőktől származnak, teljes munkaidejükben gazdaságukkal foglalkoznak, szinte teljesen önálló, gépesített kisüzemet teremtettek meg, és mégis különböző stratégiákat követnek. Hogyan ragadható meg ez a különbség? A helyszíni kutatás során a *hólabdaelv* és a *véletlenszerűség* keveredett egymással: egyfelől a kérdezősködés során kiderült, kit tekintenek szőlő- és bortermelőnek, másfelől a véletlenszerű megszólításokból kiindulva az is világossá vált, hogy kiket nem tartanak ekképpen számon, holott foglalkoznak ezen ágazatokkal. Ezek a *belső kategóriák* szinte pontosan lefedik a minták *külső kategóriáit*: a megismert paraszti gazdaságokról nem tettek a helybeliek említést, a parasztvállalkozók és vállalkozók viszont gyakran szóba kerültek.

A *paraszti minta* az önellátásra, a háztartás kiadásainak csökkentésére tett törekvésben, a kockázatkerülésben, a több lábon állásban, az egységes háztartásgazdaságban, a tudás családon belüli öröklődésében és a reciprok kapcsolatok kiépítésében ölt testet. A *vállalkozói minta* épp ellenkezőleg az árutermelést, a jövedelemszerzés elsőbbségét, a kockázatvállalást, a specializálódást, a háztartás és a vállalkozás szétválasztását, a szakképzettséget és a piaci viszonyok követését jelenti.⁴ Természetesen a két elméleti szintű meghatározás csupán két végletet jelöl, melyek között a gyakorlatban számtalan fokozat képzelhető el. A különböző minták (beleértve még a munkás-, értelmiségi és egyéb értékrendeket is) keveredhetnek egyetlen személyben vagy egy családban a különböző generációk eltérő szemlélete, a családtagok különböző státusa vagy az egy gazdaságba tömörülő különböző háztartások miatt is. Az oppozíciós pár bizonyos szempontból közel is áll egymáshoz: a vállalkozói készségek elsajátításában például épp a paraszti önállóság eszményének családi öröksége játszhat közre (vö. Kuczi 1998a). Ez egyben azt is jelenti, hogy a paraszti mentalitásban gyökerező önkizsákmányolás az új generációs vállalkozók esetében is öröklődhet.

A paraszti és vállalkozói minták fenti kritériumai közül a kiadáscsökkentésre, illetve a jövedelemszerzésre való törekvés ellentétpárja a legfontosabb. Az önellátás és árutermelés aránya még nem fejezi ki a gazdaság valódi irányultságát, hiszen az értékesítésnek többféle módja és célja lehet. A vállalkozók az árutermelés révén elsősorban tőkefelhalmozásra törekednek, ezzel szemben a paraszti árutermelés csupán a fogyasztás (részben presztízfogyasztás) fenntartását szolgálja, és különböző fokozatai különíthetők el: az esetleges fölösleg alkalmi értékesítése nem jelent tudatos stratégiát, a fölösleg rendszeres eladása viszont már a fogyasztási igények kielégítésére épülő stratégia részét képezheti, a megtermelt javak egészének ugyancsak a fogyasztás fenntartásáért történő értékesítése pedig a paraszti árutermelésnek már majdhogynem „vállalkozói” szint-

je.⁵ A továbbiakban 1. a *paraszti gazdaságok*, 2. a kiadáscsökkentés és jövedelemszerzés egyensúlyára törekvő *parasztvállalkozások* és 3. a *vállalkozások* terepmunka során megismert csoportjait fejtem ki részletesebben.

Bár a minták magyarországi vizsgálatokon alapuló elhatárolását használom, fontos különbségek is adódnak a két ország eltérő társadalmi-gazdasági fejlődéséből eredően. Jugoszláviában a sikertelen kollektivizálás miatt a magángazdaságok kontinuusak maradhattak, következésképp a vizsgált településeken nem vált oly általánossá a munkahely és a kisüzemi gazdaság párhuzamos megléte, vagyis a paraszt-munkás minta (vö. Szelényi 1992), mint a duális gazdasági rendszert a szocializmus idején is folytató Magyarországon (Juhász 1982). Ezért gyakoribb Hajdújáráson, Ludason és Noszán a teljes munkaidőben fenntartott, családi munkamegosztáson alapuló komplex gazdaság mind a paraszti üzemek, mind a parasztvállalkozások, részben pedig a vállalkozások esetében is; az önkiszákmányolás a kisüzemi gazdaság keretein belül történik, szemben a különböző foglalkozások egyidejűségén alapuló stratégia (*pluriactivité*) magyarországi jelenségeivel (vö. például Hann–Sárkány 2003; Kemény 2005).

A paraszti minta követőinél a háztartás és a gazdaság szerves egységet alkot, a fogyasztás fenntartására törekvő komplex kisüzemekben a „hagyományos” szőlő- és borkeltermelés csupán egy ágazat a sok közül, és a különböző ágazatok együtt, egymást kiegészítve tudnak csak működni.⁶ A parasztvállalkozások átmenetet képeznek a specializált, minőségi szőlő- és borkeltermelés és a sokágú egyéb mezőgazdasági termelés együttes megléte, vagyis az árutertermelés és önellátás (jövedelemszerzés és kiadáscsökkentés) egymást kiegészítő stratégiája miatt. A mezőgazdaság ágazatai az ő esetükben is egy komplex rendszer részeit alkotják, ám a paraszti gazdaságokhoz képest a hangsúlyok máshol vannak. A vállalkozások kizárólag piaci szőlő- és borkeltermeléssel (és ahhoz kapcsolódó egyéb üzleti tevékenységekkel) foglalkoznak.

A paraszti gazdálkodók szakképzetlenek, mezőgazdasági ismereteiket döntően felmenőiktől tanulták; a parasztvállalkozók és vállalkozók között vannak szakképzetlen gazdálkodók és képzett emberek (szőlész-borászok, növényvédelmi mérnökök) is. Valamennyi megismert gazdaság családi munkamegosztáson alapul, a vállalkozóké éppúgy, mint a paraszti gazdálkodóké. Minden esetben szerephez jutnak a különböző generációk és mindkét nem tagjai. Az esetek között nő csak özvegyesség esetén vált irányító családtaggá. Egyik minta esetében sincs szigorú nemi munkamegosztás, például nincs lényeges különbség a kézzel végzett férfi- és női munkák között (így mindkét nem egyaránt részt vesz a hagyományosan férfimunkának tekintett metszésben is), ugyanakkor gépen inkább férfiak dolgoznak. Határozottabb munkamegosztás inkább a szaktudáson alapul a vállalkozásokban (lásd harmadik eseteleírás), de a szellemi és fizikai munka egy esetben sem válik el egyértelműen. Aránylag ritkán igénylik a családon kívüli munkakerőt, és szinte mindig pénzért alkalmaznak másokat (állandó vagy alkalmi, betanított vagy betanítatlan napszámost, illetve egy esetben cselédet), reciprocitáson alapuló közös munkákról (itteni elnevezéssel *móváról*), segítésekről, kölcsönzésekről a jelenkorra vonatkozóan alig tettek említést. A kisüzemi gazdaságon kívülre irányuló kapcsolatok – valamennyi minta esetében – szinte csak a beszerzés és értékesítés terén kapnak jelentőséget (szőlőt elsősorban a Palicsi Pincegazdaság és a harmadik eseteleírásban szereplő vállalkozó vásárol föl, a bort mindenki alkalmi és törzsvásárlóknak adja el, nem viszont-

eladóknak). Vagyis meghatározóbb a kulturális tőke differenciáltsága, mint a kapcsolati tőke különbségei. Az eltérő tudáskészletek „párhuzamos különidejűségét” (Bausinger 1989) maguk a használt mértékegységek is jelzik, a telekkönyvezés másfél évszázados bevezetése után is háromféle meghatározás ismert: a paraszti gazdaságokban használatban van a kapa, a kvadrát és a lánc (1 kvadrát = 100 négyszögöl; 1 kapa = 200 négyszögöl; 8 kapa = 1 katasztrális hold; 10 kapa = 1 lánc); a parasztvállalkozásokban vegyesen használják a katasztrális holdat és a hektárt; a vállalkozásokban pedig hol holdban, hol hektárban számolnak (vö. Égető 2001:541–542).

A földméret sokban különbözik az eltérő stratégiáknak megfelelően: a megismert paraszti gazdaságok öt–hat hektáros összterületén egy hektár alatti rész van szőlővel beültetve; a parasztvállalkozók 6–20 hektáros birtokain 0,3 és közel négy hektár között változó méretű szőlőültetvények találhatók, a vállalkozások pedig három–hat hektáros területen természetesen szőlőt. A paraszti gazdaságok nagyrészt családi földörökségre alapozzák stratégiájukat, de ők is vettek további területeket; a parasztvállalkozóknál egyes esetekben az örökségnek, más esetekben a beruházásnak van nagyobb súlya; a vállalkozók birtokuk egészét vagy nagy részét vásárolták. A paraszti gazdaságokban megmaradtak a táj bő száz éves hagyományú, alacsony művelésű fajtáinak sokaságánál (első sorban kadarka, kövidinka, magyarka/szlanka, kisebb mennyiségben zöld veltelini, kecskecsöcsű, direkt termő fajták stb.), melyeket sokszor egy soron belül is vegyesen ültettek el, és a szőlősorok között gyümölcsfákat is nevelnek. A parasztvállalkozások kontinuos „fejlődés” eredményeként a karózott „hagyományos” ültetvények (például kövidinka, veltelini) megőrzése mellett fokozatosan telepítettek újabb, magas művelésű fajtákat is (főleg olasz- és rajnai rizlinget, esetleg župljankát). A vállalkozók pedig olykor a szőlőművelés múltbeli kontinuitása nélkül kezdeményezték a vidéken újabbnak tekinthető fajták (főként olasz- és rajnai rizling, valamint cabernet sauvignon, chardonnay, csereszegi fűszeres, merlot, župljanka stb.) kordonos termesztését, miközben esetenként a táj „hagyományos” fajtáival (például kadarkával) is kísérleteznek. Az eszközellátottság kevésbé eltérő, a szőlészeti technológia nagy vonalakban hasonlít mindhárom minta esetében, ugyanúgy gépesített a nyitás és takarás, a permetezés, a talajmunkák egy része és a behordás. A kézzel végzett munkák pedig inkább az alacsony, illetve magas művelés függvényében különböznek (leginkább a tavaszi és a zöldmetszés módja válik meggyőződéskérdésévé). A borászati technológiában nagyobbak az eltérések az ízlés és a minőség más-más koncepcióiból adódóan: a kortárs paraszti gazdaságokban elődeikhez hasonlóan házi vegyes bort termelnek (például egy idős gazdálkodó félholdas örökölt parcelláján, amelyet szülei telepítettek be a 20. század elején, huszonhárom fajtát termeszt, és valamennyi ugyanazokban a hordókban érkezik össze, hogy az évi 200–250 liter borral a család igényeit kielégítse), a parasztvállalkozók és a vállalkozók ezzel szemben döntően fajtatiszta árbor termesztésével foglalkoznak (csak majdnem fajtatiszta, hiszen például a rizlingeket keverik néhányan), acéltartályt is használnak, egy esetben pedig speciális tölgyfa hordós *barrique* érleléssel is foglalkoznak. A legtöbb gazdaságnál figyelmet fordítanak a borászat melléktermékeként keletkező törköly- és bogyópálinkára is, amit gyógyszerként fontosnak tartanak a vidéken.

A megismert gazdaságokban a követett minta, a származás, a családi kontinuitás és a „haladás” szorosan összefügg. A paraszti gazdálkodók kontinuos és a kutatás idején is szülőföldjükhöz kötődő stratégiáján a történelmi fordulatok alig változtattak. A pa-

rasztvállalkozók szülőföldön megteremtett gazdaságai „szerves fejlődésen” mentek keresztül a családalapítástól kezdve, s az 1990-es évek elején, a háború kitörésének idején torpantak meg. A vállalkozók az 1980–1990-es évektől önerőből megteremtett, előzmények nélküli gazdaságaikat jövedelmük visszaforgatásával modernizálták, s rugalmasságukat, mobilitási készségüket is mutatja, hogy bár több esetben is nem a vizsgált mikro régióban születtek, az észak-bácskai homoki borvidék kiemelkedő jelentőségű, státusú és rangú személyiségeivé váltak. A továbbiakban három gazdaságot mutatok be a fenti fokozatok érzékeltetése érdekében.

Első eset

N. N. özvegyasszony, aki maga is parasztnak nevezi magát. Helyi viszonyok közt módosnak számító paraszti gazdaságot örökölt és ad tovább. 1941-ben született egy ludasi tanyán, és négy osztályt végzett. Nem folytatta az iskolát, hanem szüleivel dolgozott, mezőgazdasági ismereteit és munkamorálját így teljes mértékben családon belül sajátította el. („Át lehetett volna menni busszal [iskolába], de hát rossz utak voltak erre, mind kövess utak, nem lehetett volna biciklivel Palicsra kijárni, ugyan már, hát akkor maradtunk az apám mellett, disznókat őriztük, libákat meg a teheneket, és akkor így lettünk parasztok. Na nem sajnálom, mert nem olyan nagyon rossz ez azért, csak hát azért ott köll lenni a munkába, élni kő, mert ha nem, akkor fölsül az ember. Most is ez a sztrájk hogy volt, nem azért sztrájkolnak a népek, hogy nem tudunk miből megélni. Aki dolgozik, most is meg tud élni. Hanem hát nagyon sokan vannak azok, akik úgy szeretnék, hogy ne is menjen ki a földbe dolgozni, majd ő csak belülről nézi, hogy a munkások mit csinálnak. A munkások meg kívülről nézik, hogy a gazda nem csinál semmit, akkor ők se csinálnak.”) 1962-ben, apja halálát követően férjhez ment. Férje ugyancsak 1941-ben született, négy osztályt végzett, és a szokással ellenkező módon ő költözött a feleség családjához, hogy N. N. anyja ne maradjon egyedül. Lányuk 1964-ben született. Valamennyien egész életükben a magángazdálkodásból éltek meg.

N. N. hat hold (3,5 hektár) szántóföldet, illetve egy lán (0,7 hektár) szőlőt örökölt, amit nagyapja telepített a 19–20. század fordulóján, a vidék intenzív szőlőtelepítéseinek idején. Minthogy férje is örökölt, illetve vettek is földet, így összesen 15–16 holdat (körülbelül kilenc hektárt) tudtak megművelni. Első traktorjukat 1968 körül, a másodikat néhány évre rá vették. Az önellátás mellett egyre több terméket értékesítettek, például N. N. adta el a fölösleges szőlő- és gyümölcstermést, tejtermékeket, tojást és egyebeket a csantavéri piacon.

1981-ben beköltöztek a faluba, lányuk ugyanebben az évben megházasodott, és hamarosan egy palicsi tanyán telepedett le férjével. Nekik 1984-ben fiuk született, aki mezőgazdasági középiskolát végzett. Ott lassan saját gazdaságot kezdtek kiépíteni, és egyre több vagyont örökölték a szülőktől. Egy szellemi fogyatékos cselédet is felfogadtak, aki azóta is a családdal él – a kutatás idején már N. N. portáján –, és részt vesz a mindennapi munkákban. N. N. piacozáshoz használt traktorját lánya megörökölte, és onnantól kezdve ő vitte el a terményeket kezdetben N. N.-hez hasonlóan Csantavérre, majd később – s mind a mai napig – Kanizsára autóval.

N. N. férje 1989-ben meghalt, ezután a két generáció gazdasága ismét egyre jobban

összefonódott. Ma tehát N. N. lánya, veje, unokája és cselédje segítségével tartja fenn a változatlanul sokágú gazdaságot. N. N. saját földterülete 11–12 hold, lánya és veje földjével együtt 24–25 hold (körülbelül 14 hektár) nagyságú, és a szőlő kivételével mind szántó. Kaszálójukat az 1980-as években eladták. A szántóföldön búzát, árpát, zabot, kukoricát, krumplit, lucernát, cirokot, muhart és herét természetnek, a földműveléssel elsősorban N. N. veje foglalkozik. Az ő javaslatára mindkét traktort eladták, és egy újat vettek pótkocsival, valamint ellátták magukat szinte minden géppel (talajmunkák eszközei, kukorica-, illetve búzavető gép, kaszálógép, bálázó stb.). A termés nagyrészt az állatok takarmányozására szolgál, és még vesznek is például szénát vagy a sörgyárból maradék sörárpát. N. N. veje felesbe is szokott mások rétyén kaszálni, a búzát pedig borjak nevelése esetén korpára cserélik télen. Ugyanakkor néha kenyeret, alkalmanként két három kg-os darabot is süt N. N., ehhez búzát cserél lisztre a kispiai malomban. A kutatás idején négy tehenet, egy kocát, egy hízót, tizenhárom birkát, egy bárányt és baromfit tartottak. Az állatokat mind maguk szaporítják, nem vesznek növendékeket. A bárányokat, a csirkéket, a tojást, a tehéntejből készített túrót és a tejfölt eladják, és néha egy-egy hízót is értékesítenek. Az állattartás feladatai ma is elsősorban N. N.-re hárulnak, a tejtermékeket viszont N. N. lánya adja el a piacon.

A szőlőművelés és a borászat a traktoros szállítást leszámítva nem változott ahhoz képest, ahogy N. N. a szüleitől megtanulta. Az egy lánc területű szőlőföldön vegyesen ültetve kadarkát („kadár”, „kadarszőlő”), kövidinkát, „magyarkát” (más néven „szlankát” vagy „piros csemeget”) és általa „koraérőnek” nevezett csemegeaszőlőt természetnek. Az áprilisi nyitás után a metszést egy-két szomszédjával – akik más munkákban, például kukoricakapálásban is segítenek órabérért – együtt végzik el, nők és férfiak egyaránt. („Nem szoktam én olyan nagyon sok munkást, hát egyet-kettőt, akikkel úgy járunk, és akkor az elég is. [...] Mást is csinálunk, szoktunk kukoricát is kapálni, akkor hívom azokat.”) Ugyanezekkel a segítőkkel „nyesőznek” (kapálnak) évi három-négy alkalommal, kötöznek, és végzik el a zöldmetszést is. A téli fűtéshez használt venyige behordásánál, a rézgáliccal való permetezésénél, a leszüretelt termés beszállításánál és az istállótrágya kihordásánál (műtrágyát ritkán használnak) N. N. veje segít traktorral. Levélhullás után egy hajdújárású ismerős takarja be a szőlőt lóvontatású ekével pénzért. A kadarkát időjárástól függően akár már augusztusban, a magyarkát szeptemberben, a kövidinkát októberben nyolc-tíz vagy még több napszámos szüreteli le, általában egy-egy nap alatt (napi 20–25 mázsát). A termés egy részéből évi 100–300 liter vegyes (alacsony maligánfok esetén cukrozott) vörösborot készítenek, a másik részét piacon értékesítik, és a Palicsi Pincegazdaságnak adják el. Saját borukból ismerősöknek is adnak, és pénzért is árulják. A törkölyből, illetve a szilva és az alma egy részéből pálinkát főznek, és eladják. A szőlő között vannak gyümölcsfák is, cseresznyét, meggyet, szilvát, almát és körtét természetnek. A fák állapota egyre romlik, nem újították az állományt. N. N. a lányával együtt szedi le, és a lánya szokta piacra vinni.

Ez a komplex gazdaság jellegzetes több lábbon álló, kockázatminimalizáló paraszti kalkuláción és családi munkaerőn alapul: „Ha mindönt fölszámolunk így a többihez képest, akkor semmi hasznunk sincsen, se a bikán, se a disznón, se a birkán nincs haszon. Akkor mindig csak azt köllene nézni, hogy hú, nem csinálom ezt, nem csinálom azt, mert ezen nincs haszon. Ezt nem szabad. Nekünk, parasztnak köll próbálkozni, csinálni, és akkor majd ami sikerül.” A fölösleg eladása mellett ellátják magukat takar-

mánnal, saját szaporulattal, állati eredetű termékekkel, kenyérrel, borral, pálinkával és egyébekkel. Reciprok kapcsolataik ugyanakkor nekik is minimálisak, elsősorban termékek cseréjére korlátozódnak; munkakapcsolataik napszámon vagy fele részesedésen alapulnak. A paraszti minta és tudás öröklődik a birtokkal együtt, a stratégiát legfeljebb N. N. vejének szándékai módosítják.

Második eset

Az alább bemutatott parasztvállalkozás kontinuus fejlődésen ment keresztül több generáció élete során. („Szüleink is azzal vergődtek, édesapámék, úgyhogy ez családi hagyomány.”) A férj 1948-ban született Hajdújáráson, Kanizsán szerzett középfokú mezőgazdasági technikus végzettséget a szőlő- és gyümölcsstermesztés területén 1966-ban. Felesége 1950-ben született, ugyancsak Hajdújáráson, fizika-kémia szakos tanárnak készült, de félbehagyta tanulmányait. Mindkettejük szülei is gazdálkodók (voltak), a férj szülei szántót, gyümölcsöst és szőlőt is műveltek, marhát tartottak, a feleség szülei kizárólag szőlővel és gyümölcsrel foglalkoztak. 1971-ben házasodtak össze, Hajdújáráson telepedtek le, három lányuk 1972-ben, 1975-ben és 1979-ben, egyetlen fiuk 1985-ben született.

A házaspár saját gazdaságát fél-fél hold örökölt gyümölcsösre és hagyományos művelésű szőlőre alapozta. Hamarosan már két lánc területen természetesen alacsony művelésű kadarkát, majd a térség gyümölcskultúrájának fellendülésekor almatermesztésre tértek át. („Abba az időbe ugye a szőlő be volt ültetve almafákkal, megerősödtek az almafák, nagyon kevés volt a termés mennyiség [ti. a szőlőtőkéken], és akkor kiirtottam én. Mert nagyon olcsó volt azokban az években mondjuk a kadár. Nem értéköltesenki a kadár szőlőt, főleg pálinkának vásárolták meg, kifőzték pálinkának.”) 1968–1991 között (tehát már házasságuk előtt is) a saját termésű és saját teherautón elszállított gyümölcs – nagyrészt alma – horvát tengerparton való értékesítése jelentette a fő bevételi forrást. („Volt már rég, amikor húsz vagonnyal is csak kizárólag téli almát leszedtünk, de ez huszonhárom évig, kilencvenegyig kizárólag a horvát tengerparton volt értékesítve, ahol háromszoros ára volt, mind itt nálunk, a Vajdaság területén vagy Szerbia területén.”) Gyümölcsösükben már 1971-ben öntözőberendezést építettek ki. Birtokukat fokozatosan bővítették egyre több területtel (szántó, legelő stb.), földvásárlásaikat nagyrészt első vállalkozásuk, vagyis az 1970-ben nyitott szódaüzemük jövedelméből finanszírozták. Lovakkal művelték a földet, és szállították a szódát. Ezt az üzemet 1974-ben bezárták, mivel egyre bővülő mezőgazdasági tevékenységeik mellett már nem volt erre kapacitásuk. Ebben az évben 80–90 centiméter mély talajfordítás és intenzív műtrágyázás után három hektáron tízezer tőke oltott olasz- és rajnai rizlinget telepítettek, amit a palicsi, csókai, illetve (a mai Horvátország területén található) vörösmarti pincéknek adtak el, illetve a férj apja készített évi öt-hatezer liter bort.

1991-ben a horvátországi háború kitörése miatt teljesen új stratégiát kellett kialakítaniuk. A huszonhárom éven át jól bevált almakereskedelem helyett más ágazatokban keresték boldogulásukat: a szőlőt ezután már nem adták el, hanem ekkor építettek pincét, vásároltak eszközöket, és kezdtek el bort termelni („Mióta nem utazok a tengerre, azóta minden fürt szőlő, ami megterem, az a pincében köt ki”), valamint faluturizmus-

ra szerettek volna berendezkedni. Mindjárt 1991-ben egy helyiséget meg is építettek a leendő vendéglő számára, ám a háborúk miatt a tervezett szállást nem fejezték be, a munka félbemaradt. („Ha maradt volna az a nyolcvanas évek, meg a kilencvenes évekig, az a valami, akkor itten már volna egy gyönyörű vendéglő biztos. De sajnos mink, akik kizárólag a mezőgazdasággal foglalkoztunk, ez a tizenvalahány év alatt mink tönkrementünk, mert nem mentünk bele valami fekete üzletbe. [...] Mink maradtunk itt, mink azt a rezervát, amit azelőtt összegyűjtöttünk, azt is fölértük. És akkor nem lehet mozdulni sehova. Különben én faluturizmussal szerettem volna foglalkozni, ez volt minden vágyam.”) A kudarccal továbbra is kizárólag a mezőgazdasági tevékenységekből éltek meg, az 1991-ben kialakult új üzemszervezetet követték a kutatás idején is: 8,5 hektár szántóföldjük van öt tagban, melyen teljes gépsoruk segítségével kukoricát, rozst, triticálét, árpát, zabot, herét természetnek. Négy hold (2,3 hektár) rétjük is van két tagban, amit szintén géppel kaszálnak és báláznak. A természetett és kaszált növények a három-négy koca, két kan, húsz-harminc hízósertés, két-három tehén, körülbelül tíz hízómarha, néhány önellátásra tartott birka és kecske takarmányozására szolgálnak. Mivel az élő állat ára évek óta alacsony, levágnak egy bikát és három sertést egy-egy alkalommal, amiből kolbászt készítenek eladásra. („Hát én egy euróért nem adom oda most is a jószágot, meg a hízódisznó fél euró volt most, hát kora tavasszal is. Hát azért százötven százalékos ráfizetésre mán ne dolgozzon az ember, csak épp azért, hogy ne legyen nyugodt ideje még leheverni se egész nyáron.”) Kilencholdas (5,2 hektáros) gyümölcsösükben meggy, cseresznye, körte, őszibarack, szilva, téli és nyári almafajták teremnek, melyeket piacon adnak el. Mivel baromfit nem tartanak, vagy a piacon, vagy a szomszédokkal gyümölcsöt cserélnek tojásra. Éveken át krumplit is természetett két-három holdon eladásra, de feladták a kedvezőtlen felvásárlási árak miatt.

Az 1974-ben betelepített háromhektáros szőlőt 1997-ben kibővítették további egy holddal (2700 tőke kövidinkával és magyarkával), a kutatás idején tehát összesen 3,6 hektáron természetett szőlőt. A magas művelésű, minőségi termelésre szolgáló olasz- és rajnai rizling területét hektárban (három hektár), viszont az alacsony művelésű kövidinka és piros magyarka parcelláját ma is holdban (egy hold) tartják számon. A kutatás idején tervezték, hogy a szántóterület csökkentése árán további három hektáron ültessenek különböző – vásárolt és saját iskolából származó – szőlőfajtákat (kövidinkát, magyarkát és csemegeszőlőt öntözőberendezéssel).

Az alacsony és a magas művelésű parcellán is széles, 280 centiméteres sortávolságot alakítottak ki a gépi munkák érdekében, és nem ültettek a karózott szőlő közé sem gyümölcsfákat. („Ami almás, az legyen almás, ami szőlő, az meg legyen tisztán szőlő.”) A gépeket szinte kivétel nélkül Olaszországból hozták az 1970-es évektől, a kutatás idején négy traktorjuk volt. A férj és fia traktorral végzi a talajmunkákat (a karós parcella takarását és nyitását, a sorköz kora tavasszal való frézerezését, körülbelül háromhetente a sorköz tárcsával, talajlazítóval való gyomtalanítását), négy-öt évente az istállótrágya frézeres szétszórását, a permetezést (rézgáliccal és más szerekkel), sőt a „zöldmetszést” (sövénynyíróval való ritkítást) is. A metszést maguk végzik, a többi kézi munkához – a körülbelül havi rendszerességű „nyesőzéshez”, a hajtások beigazításához és a szüreteléshez – visszatérő napszámosságokat fogadnak (gyakorlatilag órabért fizetnek). A csoport létszáma változó, szüretre akár harminc embert is fogadnak. A szü-

reteléssel mindig addig várnak, amíg a megfelelő cukorfokot el nem érik, mivel a bort soha nem szokták cukrozni. („Én általában szeptember legutolja vagy október, volt már, hogy október huszadikán szüretöltem. Például két éve nagyon rossz volt a minősége, a cukorfokja a szőlőknek általában véve, mert ugye esős esztendő volt meg hűvös, mit tudom én, és az utolsó, szeptember huszonötödikétől október huszadikáig három és fél cukorfokot kaptam. Én nem szedtem le. Dér nem volt, ráértünk, egészséges volt a szőlő, és itten nagyon jól jártam, mert akik szeptemberben leszedték, bizony az nagyon-nagyon savanyú volt. Az én kuncaftjaim éppen szeretik inkább a jó, ami nem olyan nagyon savas bor. Tehát én meg szoktam érlelni a rizlinget. Mert ugye általában a cersavtartalma az olaszrizlingnek elég nagy, de viszont az ember hogyha főnt hagyja, akkor elvesz. És ez énneköm így a jó. [...] Én kilencven óta, amióta borászok, még én nem javítottam. [...] Hogyha az ember megvigyázza, hogy időben megpermetezi, hogy ne kezdjen el rohadni, akkor ki lehet vele várni.”) Kölcsönmunkára legfeljebb traktoros tevékenységeknél kerül sor, de az is ritka. („Nincsen nálunk kölcsön egyáltalán. Abszolút, ilyen variáció nem is volt. Így esetleg, hogyha valamelyik jóbaráttal összefogunk, hogy na én elmegyek a traktorral valamit csinálni neki, ha éppen nincsen, aztán esetleg visszasegít ő. De ez is évente pár nap esetleg. Mindenki csinálja ja sajátját, mert hát aránylag elég jól be is van gépesítve mindenki, aki egyáltalán ezzel vergődik.”)

A borászati technológia hagyományosabb a szőlőművelésnél, a bogyózógép használata jelzi csupán a modernitást. Présük és 100–3000 literes hordók egy része elmondásuk szerint százévesnél is idősebb. Évi 15–20 ezer liter kövidinka és vegyes rizling bort termelnek, amit minden évben teljes egészében el is adnak piacon, lakodalmakra és az őket megkereső vásárlóknak. A gyengén préselt szőlőbogyókból, a törkölyből, és a gyümölcsből (termésmennyiségtől függően vegyesen vagy fajtánként külön-külön) pálinkát főznek, amit elsősorban idős emberek vásárolnak meg egészségügyi okokból. („Keresőt, mert ilyen reumára, belemasszírozni, az idősebbek azok tudják, meg tudják az idős bácsik is, hogy a jó szőlőpálinka az bizony jobb, bár akár még a szilvátul is jobb.”) Rövid ideig italboltot is üzemeltettek.

A kisüzemet a férj irányítja, mezőgazdasági végzettségét ma is bővíti újabb ismeretekkel, szaklapokat olvas, részt vesz hajdújárásai mezőgazdasági előadások szervezésében, és tagja a szabadkai mezőgazdasági tanácsnak. A feleség elsősorban a háztartás vezetésével és piacozással foglalkozik, és a családi gazdaságban a gyerekek is vállalnak munkákat. Két idősebb lányuk férjhez ment Palicsra 2001-ben, illetve Kispiacra 1999-ben, és egy-egy gyermekük született. A legidősebb lány közgazdasági diplomát szerzett, és egy ingatlanközvetítő cégnél dolgozik, a második bőripari középiskolában végzett, és férje autószerelő vállalkozásában működik közre, a harmadik a kutatás idején számítástechnikát tanult, fiuk pedig ugyanabba a kanizsai mezőgazdasági középiskolába járt, ahol apja is végzett. A feleség szülei a kutatás idején is éltek, és ők is nagy mennyiségben termeltek bort, a férj szülei 2000-ben, illetve 2002-ben elhunytak.

Gazdaságuk működésében nagy szerepe van a család mobilitási készségének és kiterjedt kapcsolathálójának is. Termékeiket Észak-Bácska különböző piacaira viszik el. A mezőgazdasági gépek nagy részét Olaszországból hozták, tizenkilenc évig rendszeresen jártak veronai mezőgazdasági kiállításokra és vásárookra a modernizálás érdekében. Az almatermesztés és -kereskedelem miatt nemcsak a horvát tengerpart felvásárlóival, ha-

nem például nyírségi almatermesztőkkel is kapcsolatba kerültek. Mindezen túl 1991 előtt sok európai és közel-, illetve távol-keleti országban is nyaraltak, ami a gazdaságról való gondolkodásukat is befolyásolta.

Ebben a gazdaságban jellegzetes a rendkívül sokágú és összetett paraszti stratégia, valamint a különböző ágazatokban való minőségi ártermelés kettőssége: „Nagyon sokrétű a foglalkozás. A gazdasági helyzet rákényszerített bennünket, hogy mindennel vergődjünk, és most az utóbbi években minél több fajtával vergődik az ember, annál nagyobb a ráfizetés. Mert valamikor, ha nem volt jó például az alma, akkor jó volt az állattenyésztés. Mostan mind a kettő nagyon rossz. Sőt, nem mind a kettő, hanem minden.” A sokrétű önellátás és a fogyasztás fenntartása mellett a növekedés érdekében is tettek újabb és újabb lépéseket. És a felmenők vagyoni és szellemi örökségén alapuló gazdaságot a szakképzett családfő az ugyancsak szakképzés megszerzésére törekvő fiának kívánja továbbadni.

Harmadik eset

Az alább ismertetett vállalkozás nemcsak helyi, hanem országos szinten is nagy jelentőségre tett szert. A szőlőművelést és a borászatot céges kereten belül folytató vállalkozó 1943-ban született Kulán, és az újvidéki egyetemen szerzett fitopatológusi (növényvédelmi mérnöki) diplomát. A szőlő- és bortermelést tehát részben szakmájának tekinti, ugyanakkor első generációs borász, hiszen szülei nem foglalkoztak ilyesmivel. („A szőlőtermelés meg a borászat részben szakmám, de szeretem csinálni, mert elkötelezett vagyok a szőlővel.”) Felesége közgazdász végzettségű, egy fiuk és egy lányuk született.

A vállalkozó Észak-Bácskában kapott állást mint növényvédelmi mérnök, majd lassan áttért az örökségen és vásárláson alapuló magánvállalkozásra. Az 1990-es évek első felétől, intenzívebben az évtized közepétől kezdett el szőlőműveléssel és borászattal foglalkozni. Utolsó állását – ahol növényvédelmi felügyelő volt – 2003-ban hagyta ott, azóta főállásban foglalkozik saját cégével. Elmondása szerint Észak-Bácska legjelentősebb pincegazdaságát sikerült kiépíteniük, amihez családja közreműködésével egy céget alapítottak.

A szőlő egy részét maguk termesztik, 5,5 hektár területen kilenc fajtát telepítettek: a legtöbb az olaszrizling, utána következik a rajnai rizling, a chardonnay, a csereszegi fűszeres és a župljanka, illetve a vörösborok közül a kadarka, a vörös burgundi, a merlot és a cabernet sauvignon. Valamennyi fajtát magasan művelik (a fagy kockázatát is vállalva, „de hát benne van a pakliban ez a rizikó a termelésben”), a gépesített munkafolyamatokat – a talajmunkákat és a permetezést – két kistraktorjukkal oldják meg. Nemcsak a gépesítettség terén, hanem egyéb eljárásokban is újításokra törekszenek, ami a vállalkozó szakmájával szorosan összefügg. Rendszeresen kipróbálja saját találmányait („Újítok, mindig újítok, minden évben egy gépet föltalálok”), például megteremtette a tápanyag gyökérzónába juttatásának lehetőségét: „Elsőnek a világon megoldottam a szőlő tápoldatozását föld alatt a chardonnay-nál egy hektáron. Bevált, tehát a tápanyag-ellátásnak harminc százalékát vízen keresztül adagolom, úgyhogy teljesen kezemen tartom a termelendő szőlő mennyiségét. [...] Tehát infúzió alatt tartom a szőlőt.” Szerves és műtrágyát is használnak, ugyanakkor a gyomirtót elutasítják káros hatásai miatt, és

inkább alkalmi munkásokat fogadnak a kapálás során. Az évi kettő–tíz permetezésnél számít leginkább a vállalkozó növényvédelmi szaktudása, így a legkülönbébb anyagokat használja. A saját termesztésű szőlő mellett föl is vásárolnak a környékbeli homoki termelőktől, különösen a rosszul termő éveket (2003-ban például a fagykár miatt a termés húszszázalékos volt, ekkor biancát, lizát, kadarkát, kövidinkát, petrát, olaszrizlinget és rajnai rizlinget vettek).

A bortermelést is a vállalkozó szakmáján alapuló modernizáció határozza meg. A feldolgozás során bogyózógépet és hidraulikus prést használnak, a bor érését saját laboratóriumukban kísérik figyelemmel. („Van saját laboratóriumom, és megnézem a paramétereket, tehát az alkoholtartalmat, a savtartalmat, utána még kénezem, és szabad kéntartalmat szoktam mérni, tehát nem lépek túl a meghatározott milligrammot. Úgyhogy kísérem a bor fejlődését a pincében. [...] Már november végén gyönyörű tiszta tükros bort tudok az asztalra tenni.”) A bort 1200 hektoliter kapacitású pincéjükben – amely a legnagyobb magánkézben lévő pince az országban – átlagosan négyezer literes fahordókban érlelik, pénzhiány miatt, ám a jövőben a profit függvényében reduktív acéltartályos technológia kiépítését tervezik. („Sajnos arra még nincsenek meg az eszközök. Bízok benne, hogy a közeljövőben már profitálunk.”) Ugyanakkor a 2000-es évek elején különleges kiképzésű, 225 literes égetett tölgyfa hordókban *barrique* borokat is elkezdtek termelni. 2003-ban tizenhárom fajta bort és ezenkívül négyfajta *barrique* bort termeltek.

A bort Vajdaság-szerte értékesítik (szerződéses kapcsolatok nélkül), és 2003-ban megkezdték a palackozást is. Céljuk, hogy a magyarországi és szlovéniai piacon is megjelenjenek. („Bízok abban, hogy [...] egy nevet adok a bortermelésnek.”) Rendszeresen részt vesznek különböző borversenyeken, rendezvényeken, például az újvidéki élelmiszer-ipari kiállításon, ahonnan első és második díjakkal tértek haza. Más, a borral összefüggő termékkel (például pálinka) nem foglalkoznak, csupán borpárlatot főznek ki alkalmanként. Ám ez sem jelentős, és éppen a hagyomány hiányára hivatkoznak. („Hát néha néha kifőzöm, de nincs nálunk annak hagyománya.”)

A szőlő- és bortermelés mellett – elmondásuk szerint az országban elsőként – borturizmussal és önálló értékesítéssel is foglalkoznak. A Hajdújárásom keresztülhaladó főút mentén 2002-ben a palicsi szecessziós épületek mintájára éttermet és panziót nyitottak, ahol tíz összkomfortos kiadó szoba található. A visszajáró vendégek közé például magyar, szerb, horvát és szlovén üzletemberek is tartoznak, szervezett csoportok jönnek borkóstolásra (például Belgrádból, Újvidékről). A vendéglőben magyar házias ételeket kínálnak, és a hely különböző eseményeknek is otthont ad: amellet, hogy péntek, szombat és vasárnap rendszeresen élőzene szól, az Arena Zabatkiensis borlovagrend Vince- és Orbán-napi ünnepeit is több alkalommal itt rendezték meg. Mivel a borturizmus még kezdeti stádiumban van az országban, ezért egyelőre ebben a vállalkozásban is nehezen tudják jövedelmező szintre emelni. („A borturizmus sajnos még ebben az országban nem indult be, én vagyok az első, tehát mivel egymagam vagyok, nehezen is indul be.”) Ám így is komoly terveik vannak: 2005-re egy huszonöt szobás és egy hatvanfős konferenciateremmel ellátott hotel megnyitására készülnek a főépület mellett.

A cég alapvetően családi vállalkozás, a családtagok szakmájuknak megfelelő munkakört látnak el: a férj (és egy közeli településen élő apósa) a termeléssel, a feleség a vendéglátással foglalkozik. („Munkamegosztás van nálunk, mindenki azt csinálja, amihez

ért.”) A férj szellemi és fizikai munkát egyaránt végez, a két feladatkör nem válik el élesen. („Amikor köll permetezni, akkor fölülök a traktorra, nem probléma. Van olyan munka, amit én csinállok. Mikor a bort fejteni, pumpázni kell, én is ott vagyok, felügyelek.”) Ugyanakkor a szőlő- és bortermeles, illetve a vendéglátás (például pincér, szakács) feladatköreire tizenöt személyt foglalkoztatnak állandó jelleggel, ebből két–három fő dolgozik a szőlőben és a pincében. A konyhát mesterszakács irányítja. Alkalmi munkásokat metszés és szüret, esetleg „nyesőzés” (kapálás) idején fogadnak. A metszést tíz ember elvégzi hét–nyolc nap alatt, szüretre sikeres termés esetén harminc munkást hívnak húsz napon keresztül, „nyesőzésre” időjárástól függően évente öt-hatszor kerül sor, és tíz ember végzi el. Visszatérő segédmunkásaikat két év alatt tanítják be feladatkörükre, munkájuk szervezésében a feleség apja is szerepet játszik.

A vállalkozó az észak-bácsi borászok körében és azon túl is széles kapcsolathálóval rendelkezik, s szakismerete révén hatni is próbál a vidék mezőgazdasági termelőire. („Hát apellálok tulajdonképpen a többi termelőt, hogy homokon két dolgot lehet természetni, szőlőt meg gyümölcsöt.” „Több száz fajta vegyszer van, abból köll kiválogatni [a permetezőszert]. Ezt tudni köll. Most énnekem ez a szerencsém, hogy ez szakmám, de szívesen adok tanácsot másnak is.”) Szakmai rangját kifejezik borvitési tisztségei: 2000 óta konzulja a szegedi Szent Vince Borlovagrendnek, illetve szenátustag Szerbia és Montegró első, Szabadkán alapított borlovagrendjében, az Arena Zabatkienisben.

Ez a vállalkozás minimális vagyoni és szellemi örökségen, inkább egyénileg fölhalmozott kulturális és gazdasági tőkén alapul. A különböző szaktudások a növekedés és versenyképesség érdekében különböző ötletekkel párosulnak, amiben a „hagyományápolásnak” és a hagyományalkotásnak fontos szerepe van (ezért cél a *barrique* borok ötlete mellett a kadarka termesztése és rendezvények szervezése Vince és Orbán napján). A családi munkamegosztáson alapuló fiatal vállalkozás kontinuitásában is bíznak: „Én azt nagyon jól tudom, hogy ezt több száz évig szokták kiépíteni, tehát egy borház, hogy úgy mondjam, több generációra van szabva. Bízok benne, hogy majd az utódok folytassák. [...] Bízom benne, hogy majd csinálják, nem tudom, olyan, hogy kérdőjel, de hát szerintem ebben van perspektíva, úgyhogy érdemes csinálni, meg hát megvan a bázis, elég komoly befektetés már benn van, amit mind megcsináltunk.”

Hagyományalkotás és a borturizmus

A helyi intézmények és szervezetek – úgynevezett helyi közösségek, baráti körök, egyesületek, borlovagrendek – az 1990-es évek óta egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a térség borünnepének és egyéb összejöveteleinek megszervezésében, melyek mindentől hasonló mintákon alapulnak. Ez a jelenségegyüttes pedig a kistérségben zajló folklorizmus, hagyományalkotás és műemlékvédelem bonyolult folyamataiba ágyazódik: a jobban urbanizált Hajdújárás (és Bácsszőlősön) az 1990-es évek elején, az elzártabb Ludason és Noszán pedig fél évtizeddel később támadt egyre nagyobb igény a művelődési egyesületek által szervezett programokra, ünnepekre (például falunap, betlehemes, színjáték, mesemondó csoportok, dalárda), illetve épületek és tárgyegyüttesek megőrzésére (vö. Raffai, szerk. 2003). Mindez az önreprezentáción, a lokális identitás kifejezésén és az összetartás erősítésén túl alapvető fontosságú a térség gazdasági és

helybenmaradási stratégiáiban: nemcsak a Ludasó-tóhoz kötődő ökoturizmus, hanem a falusi turizmus is egyre nagyobb teret nyer, aminek elősegítésére különböző régiófejlesztési tervek is születtek. A turizmus különösen Ludason kulcsfontosságú, ahol – más erőforrások szűkössége miatt – a védett természet és a felértékelt hagyomány képez számottevő szimbolikus tőkét. A helyi társadalom más – erőforrásokban gazdagabb – érdekcsoportjai ezzel részben összehangoltan, részben szemben állva „exportálják” borukat vagy „importálják” borok fogyasztóit, aminek során bekapcsolódnak a folklorizmus és hagyományalkotás folyamataiba is.

A rendezvények előzményei az 1960-as évekig nyúlnak vissza, és e folyamatban Hajdújárásnak kulcsszerepe van a múltbeli és a kortárs események helyszínéként egyaránt. Például Palicson csak 1990 óta rendezi meg a Palics–Ludas Közvállalat a szőlő és bor szeptemberi ünnepét, Hajdújárás Helyi Közössége viszont 1968 óta ünnepli meg a Szüreti Napokat, amelyet a legnagyobb hagyománnyal rendelkező rendezvényüknek tartanak. Ez alkalommal, 2004-ben több mint kétszáz helyi és környékbeli borász mutatta be termékeit, továbbá gépkiállítást, mezőgazdasági előadásokat, kulturális és vallási vonatkozású eseményeket (koncerteket, kiállításokat, gyümölcszsúroló misét), sportrendezvényeket és mulatságot szerveztek szakemberekkel, a szabadkai borlovagrenddel, civil szervezetekkel, művelődési egyesületekkel és vállalatokkal együttműködve, s nagy hangsúlyt fektettek a „hagyományőrzésre” is (például kézműves-foglalkozások során). A háromnapos rendezvény programja évről évre gazdagodik. Hajdújárás ugyanakkor 1999 óta egy másik, saját megfogalmazásuk szerint „hagyománnyá szépülő ünnepet” is rendeznek: Szent János napján, december 27-én a templomban borszentelésre gyűlnek össze a hajdújárás, ludasi, noszai és bacsoszőlősi termelők.

A *Családi Kör* így ír erről 2002. január 3-i számában: „Az óév utolsó napjaiban, pontosabban december 27-én, Szent János evangélista ünnepén bensőséges, misével egybekötött borszentelés színhelye volt a hajdújárás Keresztelő Szent János-templom. A délelőtti 10 órakor kezdődő ünnepi szentmisét, amelyet a hajdújárás Rádió 90 élőben közvetített, Füleki József helybeli római katolikus plébános celebrálta a szépen feldíszített, karácsonyi köntösbe öltöztetett templomban. Az ünnep hangulatát növelte, hogy többek között borosgazdák jelenlétében, a mise végén borszentelésre is sor került. Pontosabban fogalmazva bor-, kifli- és almaszentelésre. [...] A mise előtt a borosgazdák szép sorjában átadtak egy-két liter palackozott, saját érlelésű bort, amelyeket ott a helyszínen színes, az alábbi feliratú alkalmi címkékkel láttak el: »Szentelt bor, melyet Füleki József plébános szentelt meg a hajdújárás Keresztelő Szent János-templomban 2001. december 27-én«. Az immár harmadszor megrendezett borszentelón mintegy húsz vincellér jelent meg Palicsról, Bacsoszőlősről, Noszáról meg Ludasról. Az úgyszintén bortermelő magyarországi Etyek (amellyel Hajdújárás testvértelepülési viszonyt szeretne kiépíteni) vincellérei is átküldtek néhány flaskót e jeles eseményre. A hajdújárás nem titkolt szándéka, hogy e borünnep ott hagyománnyá váljék. Mint tapasztaltuk, jó úton haladnak hiszen a Gulyás Nándor kezdeményezésére néhány éve felújított borszentelő ma már borkóstolóval egybekötött valóságos faluünnep.”

Szerbia és Montenegró első borlovagrendje a körülbelül harminc tagot számláló Arena Zabatkiensis, melynek székhelye Szabadka, ám épp Hajdújárás alapították 2001-ben. A rend elsősorban a homoki borkultúra terjesztésére, serkentésére és „hagyományápolásra” törekszik. Például a táj évszázados hagyományú fajtáinak termesztésére ösztön-

zik a szőlősgazdákat, illetve felelevenített szokások révén megünneplik Szent Vince és Szent Orbán napját.⁷ Ezeknek többször is a fent leírt vállalkozó borturizmusra szolgáló étterme és panziója adott otthont vacsorával, borkóstolással és koncerttel egybekötve, de a 2002-es Szent Vince-napon egy másik betelepült vállalkozó noszai szőlőjében gyűltek össze a tőkék ünnepélyes megmetszése érdekében. A rend egyéb összejöveteleket is szervez, például 2003 óta Palicson tartják meg a „Borok bálját”. A „hagyományápolás”, illetve rítusok és szimbólumok teremtése mellett a neves személyiségek taggá választása is a marketing eszközeihez tartozik.

A *Hét Nap* 2002. február 20-i (9. évfolyamának 7.) számában így írt erről: „A régi hagyományok újraélesztése, nosztalgia is volt abban, hogy egy évvel ezelőtt, 2001. február 14-én Hajdújárásán megalakult a borrend, az Arena Zabatkienensis, melynek célja a borkultúra fejlesztése, a homoki borok népszerűsítése, a bortermelés serkentése ezen a vidéken. Az első születésnapját ünneplő borrend lovagai és pártolói nemrég tartották meg közgyűlésüket, ahol egyebek között arról volt szó, melyik fajtát válassza zászlósborául a homoki lovagrend. Olyan szőlő leve legyen-e, amely ezen a tájon őshonos fajta? Vagy inkább olyan, amelyből van annyi, hogy megkínálható és megajándékozható vele a becses vendég? Van, aki azt javasolta: rizling legyen, hiszen az olasz és rajnai fajtából van elegendő, s jól megterem ezen a tájon. Mások a chardonay-ra [sic!] esküdtek: igazán jól bevált a homokon. Dr. Fülöp Mihály szegedi nagymester, a szabadkai lovagrend nagy barátja azt tanácsolta: tájbort tűzzenek a rend zászlajára. A kadarkát vagy a kövidinkát. Még ha minőségben el is marad az emlegetett fajtáktól, de a miénk. S ha nincs belőle elég, majd lesz négy év múlva. Mert máris van, aki telepített. S lesz, aki telepít még. Őket, ezeket a gazdákat kell ösztönözni. Ez pedig a borrend feladata.”

Az Arena Zabatkienensis meghívására rendszerint a szegedi Szent Vince Borrend is képviselteti magát a kutatott falvakban különböző rendezvények alkalmával.⁸ A harmadik esetleírásban szereplő, borturizmus fejlesztésére törekvő vállalkozó is tagja mindkettőnek. A két rend együttes megjelenése is jól mutatja a szoros magyarországi partnerkapcsolatokat, ugyanakkor az utóbbi szervezetben a magyar–horvát–szerb interetnikus kapcsolatok jelentősége is megnyilvánul.

Ezt a kapcsolatrendszer jól példázza a *Hét Nap* 2004 január 28-i (11. évfolyamának 4.) számában megjelent, *Jó lesz a termés* című cikk: „Szent Vince napján Mérgesen jöttek össze a hajdújárás Arena Zabatkienensis Borlovagrend tagjai, barátai. Régi hagyomány, hogy ezen a napon metszik meg a szőlőket, és így állapítják meg a várható termés minőségét. Prof. dr. Petar Cindić rövid előadást tartott a hagyományról, majd kiemelte, hogy a mi vidékünkön a szőlőfajtákban különösen a kemény fagyok okoznak károkat. Az elmúlt években sikerült két igen jó minőségű szőlőfajtát keresztezni, melyet már nemzetközileg is elismernek, ez pedig: a Bácska és a Pannónia. Dr. Fülöp Mihály, a szegedi Szent Vince Rend nagymestere is a metszés fontosságát emelte ki, majd Cindić úrral közösen megmetsztették az első tőkéket, s megállapították, hogy a rügyek épek és egészségesek. A kötelező borkóstoló sem maradhatott el, illetve a rend három új taggal való bővülését is bejelentették. Szent Vince napjától a rend ünnepélyesen a tagjai közé fogadta Miloš Ivanovićot, Tonković Aleksandart és Papp Árpádot.” Hasonlóképpen írnak a *Magyar Szó* 2004. szeptember 22-i számában a palicsi mulatságról *A szőlő és a bor* címmel: „Bemutakoztak a borlovagok is. Az Arena Zabatkienensis Borrend az idén négy új hírnököt avatott fel, akiknek a feladata az, hogy magukkal vigyék a homok-

vidék borlovagjainak híret az ország más vidékeire. Három Aleksandrovról érkezett üzenet, és Biacsi Antal, a Szabadkai Rádió igazgatója lett a borrend idejének hírnöke. Minden évben új tagok után kutatnak, s így közéleti személyekkel, illetve munkájukban sikeres emberekkel gyarapodik a borrend. Ez alkalommal új tagot ütött lovaggá a rend nagymestere, Veljko Mulina. Egy év apródság után Radomir Veličković, egy kopaoniki étteremtulajdonos, sikeres borkóstolóversennyel bizonyította be, hogy kiérdemelte a lovagi címet. A latin nyelvű eskütétel után magára öltötte az Arena Zablatkiensis Borrend homokszínű palástját.”

A tágabb térség egyéb településein is hasonló rendezvényekre kerül sor, melyeket a vizsgált falvak parasztvállalkozói és vállalkozói is látogatnak (például a dél-bácskai Temerini Kertbarátkör ugyancsak Vince-napi vesszővágást, borversenyt, szüreti bált és János-napi borszentelést szervez 1997 óta folyamatosan).

A borászat köré szerveződő hagyományalkotásnak mind az identitás, mind a falusi és borturizmus tekintetében, vagyis társadalmi és gazdasági vonatkozásban egyaránt fontos szerepe van.⁹ A borturizmust fejlesztő magánvállalkozó, a borlovagrend és a hajdújárás települési vezetők gazdasági érdekei összefonódnak a (szőlőművelő telepesektől származó) lakosság etnikus és lokális identitásuk kifejezésére irányuló törekvésével.

Kontinuitás és diszkontinuitás – „hagyomány” és „haladás”

A térség 20. századi történelmében bekövetkezett, mindenre kiható fordulatok (háborúk, határmódosítások és egymást követő politikai rendszerek) mellett a transznacionális kulturális áramlatok ugyancsak befolyásolják a jelenkorban a vizsgált településeken a termelők hagyományról, minőségről, modernizációról és haladásról alkotott fogalmait. A még Magyarország határai között elterjedt, illetve elterjesztett paraszti (például kardka, kövidinka) és vállalkozói (például olaszrizling) borkultúra a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Jugoszlávia, majd ismét Magyarország, később ismét Jugoszlávia s végül Szerbia–Montenegró határai között ötvöződött ugyan az új állam(ok)ban ismert fajták (például župljanka) termesztésével, ám a még újabb fajták (például cabernet sauvignon, chardonnay, merlot) és technikák (például *barrique* érlelés) divatja, valamint a progresszív vállalkozók (tágabban: a *homo economicus*) mítoszai és a hagyományalkotás folyamatai a nemzetközi folyamatok részei. A transzlokális kapcsolatok politikai fordulatokkal összefüggő változásaiban ugyanakkor továbbra is közrejátszanak – a gazdasági érdekek mellett – etnikai szempontok és múltbeli kötődések is: Jugoszlávia szétesésével leépültek például a dalmáciai érdekeltségek, viszont a piacgazdaság nyitásának köszönhetően újra megerősödtek a Csongrád megyei és más magyarországi kapcsolatok (lásd például Szent Vince Borrend).

S mindez hogyan érvényesül mikroszinten? A megismert esetek a gazdálkodói minták keveredéséből adódóan különböző normálbiográfiák egyidejűségére utalnak. A paraszti gazdálkodók családi örökségüket folytatva, szinten tartó stratégiát követve termelik házi borukat; a parasztvállalkozók „szerves fejlődés” eredményeként jutottak el a családi hagyományok és a modern vállalkozás közötti átmeneti állapotba (majd rekedtek meg több esetben az 1990-es években); a vállalkozók pedig – a „hagyomány” explicit hangsúlyozása ellenére – kevésbé felmenőik örökségére, mint inkább saját elképzeléseik-

re hagyatkozva teremtették meg „minőségi” árubort kínáló gazdaságaikat. A paraszti és parasztvállalkozói termelők felmenői is ebben a térségben éltek, míg a társadalmi és térbeli mobilitásra egyaránt képes vállalkozók közül többen – épp a magas státusúak – távolabbi településekről költöztek be. A gazdasági érdekek és a lokális identitás szempontjából egyaránt fontos „hagyományok” megalkotásában, az ezen hagyományokat kifejező közösségi események megrendezésében épp néhány diszkontinuus múltú (stratégiáját és lakhelyét is megváltoztató) vállalkozó jut kiemelkedő szerephez.

S hogyan nyilvánul meg mindez a kognitív belső kategóriák és az attitűd szintjén? Az ipari forradalom óta középpontba került, a hagyománnyal szembeállított és a mai gazdasági érdekeket is irányító *haladás* eszméje (vö. Sárkány–Somlai 2004; Shils 1987:15–30) a különböző minták esetében eltérő súlyú. A modernizáció a paraszti gazdaságokban nem e haladás szellemében, hanem megváltozott életmódbeli igények (fogyasztás, presztízs fogyasztás) kielégítése érdekében történik, a parasztvállalkozások és vállalkozások viszont a növekedés, a haladás jegyében követnek tőkefelhalmozó stratégiát. Ez utóbbiak helybeliek által történő számontartása és értékelése a haladás szélesebb körű elfogadottságát tükrözi, ugyanakkor nem mindegyik vállalkozóról beszélnek pozitívan. A haladáshoz való hozzáállás azonban csupán a szövegkörnyezetből derül ki (például „újítok, mindig újítok”), a haladás, a növekedés elvont fogalmainak explicit értékelésére ritkán került sor. (Például „Ez a technológiakísérés – egyezek vele, hogy az jó –, de azért nem szabad átesni a lónak a másik felére. Csak óvatosan fölmenni, mert akkor, ha hirtelen ugrik az ember, másik felől leesik.”)

A *hagyomány* fogalma épp a vállalkozók narratíváiban jelenik meg hangsúlyosabban, és – látszólag ellentmondóan – sohasem a haladással szembeállított negatív fogalomként, hanem pozitív értelemben. A tanulmány elején idézett cikkérszet szerzője is a gazdasági növekedéssel szoros összefüggésben értékeli a magyarországi „hagyományápolást”, és ebből a szemszögből ítéli meg a szabadka–horgosi homokvidék nehéz helyzetét is. E pozitív hagyományfogalom – a minőség különböző koncepcióival összefüggésben – más-más dolgokban ölt testet. Nemcsak a borászathoz kapcsolódó ünnepi alkalmak szervezésében vesz részt sok megismert (betelepült) vállalkozó, hanem saját gazdálkodási elveikben is hivatkoznak különböző lokális hagyományok fontosságára. (Például a termelési eljárások terén: „A borkészítés az egy olyan régimódi, hagyományos formában megy, és nem megy ilyen csumázás. [...] A lebogyzásnál téves ez az egész, mert már a franciáknál is mennek vissza a régebbi, hagyományos borászatra.” Vagy a szőlőfajták terén: „Mivel a kádárka kiveszőfélben van, meg a veltelini, szeretném visszahozni erre a vidékre, tájjellegű szőlő és megérdemli, hogy újra meg legyen honosítva.” És ehhez hasonlóan reklámoznak egy családot Hajdújárás honlapján, <http://www.hajdukovo.subotica.net>: „Családi vállalkozásuk a borkészítés folyamán a minőség megtartása mellett, a néphagyományaink és hagyományos magyar fajtáink életrekelésében és megőrzésében érdekelt.”) A hagyománnyal összefüggésben a *minőség* megítélése is igen változatos. A minőség kvantitatív osztályozása (cukorfok, savtartalom) valamennyi gazdaságban fontos, viszont minden másban különböznek a vélemények. A paraszti gazdálkodók előnynek tartják, ha minél több (akár húsz fölötti) szőlőfajta keveredik ugyanabban a borban, és olykor az utólagos cukrozást sem ítélik el. A parasztvállalkozók között is van olyan, aki palackozott vegyes bort árul (kövidinkát, magyarkát,

olaszrizlinget és zöld veltelinit keverve). A vállalkozók egyetértenek abban, hogy a minőség alapja a fajtatiszta bor, de további vita tárgya, hogy melyik fajták ezek (például alkalmasak-e jó minőségű bor készítésére a táj „hagyományos” fajtái, a kadarka, a kövidinka), és hogy lehet-e minőségromlás nélkül növelni a mennyiséget. (Például: „Megritkítjuk [a vesszőket], hogy ne legyen annyi termő [...], hogy menjen a minőség is, mert a szőlőt nem lehet becsapni, ha túl sokat hagy, apró fürtöket terem, ha kevesebbet hagy, nagyobb fürtöket terem, és minőségesebb.” Ezzel szemben: „Nem egyezek avval a filozófiával, hogy a nagyobb mennyiséggel rohamosan romlik a minőség. Itt evvel a technológiával [ti. a tápoldat föld alatti adagolásával] bírom emelni a minőséget és a mennyiséget is egy bizonyos határig. Még azt nem tudom, hogy hol van, majd kitalálom.”)

Minták, interpretációk és a helyi társadalom

A gazdálkodási minták, módok és vélekedések sokfélesége jól tükrözi a bor lokális diskurzusának épp zajló újrafogalmazását. A politikai viszonyok átalakulásából, a piacgazdaság kiszélesedéséből, illetve a bel- és külföldi kapcsolatok átrendeződéséből adódó új helyzetben az új és régebbi parasztvállalkozók és vállalkozók legitimációjukért, boruk *társadalmilag konstruált* rangjáért küzdenek, amiben viszont a *természetesség* és *ósiség* képzetével társuló lokális hagyományok „felmutatása” kulcsszerepet játszik (Ulin 1998). Egyesek kiszorulnak a diskurzus alakításából, mások – a paraszti gazdálkodók – nem is kívánnak részt venni benne. A parasztvállalkozók és vállalkozók gazdasági súlyuk növelése érdekében különböző ötletekkel, reprezentációkkal és szerepvállalásokkal kapcsolódnak be a diskurzusba, többek között „progresszív” és egyben „hagyományörző” szervezetek, megalkotott hagyományok, borversenyek és egyéb marketinglehetőségek révén. A sokféle vélekedés mögött ugyanúgy meghúzódnak a különböző eredetű kulturális tőkék, mint az egyéni lelemény és reprezentációs technika: a vállalkozás belső ellentmondásából fakadóan a racionális kalkuláció mellett új és új ötletekre van szükség a versenyképesség megőrzése érdekében (vö. Kuczai 1998a).

E „progresszív” és mégis „hagyományápoló” szerepvállalások ráadásul összefüggnek az lokális (és részben etnikus) identitás kifejezésének szándékával, illetve a falu- és ökoturizmus érdekeivel az érintett településeken, mely települések létüket elsősorban a szőlőművelésnek és a borászatnak köszönhetik. Vagyis a borászok diskurzusa a helyi társadalom szélesebb körei által megteremtett tágabb hagyomány-diskurzusba illeszkedik, és az egyes személyek, illetve a különböző önszerveződő csoportok csupán az érdekek egybeesésének pillanatnyi helyzeteiben alkotnak *interpretív közösséget* (vö. Kristóf 1998:67). A vállalkozók csak annyiban csatlakoznak alkalmilag ehhez a közösséghez, amennyiben az erősíti helyi pozíciójukat és legitimációjukat, ám minthogy a helyi társadalom – az ország közigazgatási rendszeréből adódóan – csak korlátozott politikai autonómiával rendelkezik és a vállalkozók érdekei egyébként is transzlokálisak, lehetővé válik számukra a hagyomány egyéni interpretálása. A paraszti gazdálkodók pedig csak abban az esetben csatlakoznak a diskurzushoz, ha – nem annyira anyagi, mint inkább kulturális tőkéjük kamatoztatásával – részt kívánnak venni a falusi turizmus és az ön-reprezentáció valamilyen formájában. Vagyis a gazdálkodási minták és a beszédmódok

(melyek természetesen a kutatóval való találkozás helyzeteiben is meghatározottak) a posztmodern helyi társadalom más-más metszetét adják, ugyanakkor mindkettő érzékelteti a folyamatok dinamizmusát: míg az előbbi lassabban változik, addig az utóbbi hosszabb-rövidebb távú érdekek és szituációk függvénye.

JEGYZETEK

1. A tanulmányban használt jelen idő nem az idő kimerevítését, nem a történetiség figyelmen kívül hagyását célozza, hanem a kutatás idejének leegyszerűsítő kifejezőeszköze (vö. Köstlin 1991).
2. Ezúton is köszönöm a megismert szőlő- és bortertermelőknek, hogy lehetőséget teremtettek a beszélgetésre, a Kiss Lajos Néprajzi Társaságnak, hogy támogatta kutatásomat, illetve Simon Andrásnak, hogy szakmai véleményével segítette a szőlészet és borászat etnográfijának pontosabb megírását.
3. Párhuzamok a magyarországi Duna–Tisza közéről: például Hann 2005; Schwarcz 2002.
4. A két mintát különböző kutatásaim (például Kemény 2005) és a szakirodalom (vö. Juhász 1999:272; Szelényi 1992:61–71; Wolf 1973:322) együttes figyelembevétel alapján különítettem el. Bár saját korábbi tapasztalataim és a szakirodalom megállapításai is magyarországi vizsgálatok alapulnak, alkalmasnak tartom a vajdasági viszonyok leírására is, mint ahogy hasonló értelemben ír Klamár Zoltán (2002) paraszti és vállalkozói tevékenységekről Adorján példáján.
5. Ez utóbbi értelemben használja Bali János a paraszti árutermelés kifejezést a nógrádi málnatermesztők közös stratégiájára utalva (Bali 1998:108), amit később a „paraszti jellegű” árutermelés kifejezéssel helyettesít (Bali 2005:220–222). A családi munkaerőn és fogyasztáson, illetve az önkiszákmányoláson alapuló paraszti kalkulációról lásd Tschaianoff 1931.
6. Jelen kutatásom szempontjából ez a komplexitás a paraszti gazdaságok talán legfontosabb jellemzője (vö. Fél–Hofer 1997).
7. Szabadka városában és Palicson az 1880-as évektől rendeztek Orbán-napi mulatságokat, melyek a század végére abba is maradtak (Vass 1998).
8. A Szent Vince Borrendről, kapcsolatairól és az általuk rendezett Vince-napi vesszővágásról lásd Mód–Simon 2004. A szlovéniai magyar borászok szervezeteiről, hasonló magyarországi kapcsolatairól lásd Mód–Simon 2005.
9. A szőlő- és bortertermelés, a falusi turizmus, a megalkotott hagyományok és a helyi identitás nagyon hasonló összefüggésrendszerét vizsgálták a közeli, ám a határ másik oldalán található Pusztamérgesen is (Pusztai, szerk. 2003). A szőlő- és bortertermeléshez kapcsolódó hagyományteremtés jelentőségét jól példázza egy, a szlovéniai magyarok körében végzett kutatás (Mód–Simon 2002).

IRODALOM

BALI JÁNOS

1998 Megtorpanás? A mezőgazdasági árutermelés fejlődésének korlátai egy málnatermelő településen. *Replika* 33–34:107–119.

2005 A Börzsöny-vidéki málnatermelő táj gazdaságnéprajza. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BAUSINGER, HERMANN

1989 „Párhuzamos különidejűségek.” *Ethnographia* 100(1–4):24–37.

BESZÉDES VALÉRIA

2003 A Ludasi sor kulturális értékeinek védelme. *In* Ludasi jegyzetek 4–5. Raffai Judit, szerk. 83–93. Palics–Szabadka: Palics-Ludas Közvállalat – Csornai Richárd Ökológusok Egyesülete.

ÉGETŐ MELINDA

1993 Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2001 Szőlőművelés és borászat. *In* Magyar néprajz 2. Gazdálkodás. Paládi-Kovács Attila, főszerk. 527–595. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FEJŐS ZOLTÁN

1998 Modernizáció és néprajz. *In* Hagyomány és modernizáció a kultúrában és a néprajzban. Szűcs Alexandra, szerk. 7–19. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FÉL EDIT – HOFER TAMÁS

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest: Balassi.

FÜR LAJOS

1983 Kertes tanyák a futóhomokon. (Tájtörténeti tanulmány.) Budapest: Akadémiai Kiadó. /Agrártörténeti tanulmányok, 12./

A. GERGELY ANDRÁS

1993 Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete – Akadémiai Kiadó.

GODELIER, MAURICE

1981 A gazdasági antropológia tárgya és módszerei. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport. /Documentatio Ethnographica, 8./

GYÁNI GÁBOR

1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. *Aetas* 1:151–161.

HANN, CHRIS

2003 Introduction. Decollectivisation and the moral economy. *In* The postsocialist agrarian question. Property relations and the rural condition. Chris Hann, ed. 117–141. Münster: LIT.

2005 Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós szerk. 19–35. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

HANN, CHRIS – SÁRKÁNY, MIHÁLY

2003 The great transformation in rural Hungary: Property, life strategies, and living standards. *In* The postsocialist agrarian question. Property relations and the rural condition. Chris Hann, ed. 1–46. Münster: LIT.

HEADLAND, THOMAS N. – PIKE, KENNETH L. – HARRIS, MARVIN, EDS.

1990 Emics and etics: The insider/outsider debate. Newbury Park – London – New Delhi: Sage Publications. / *Frontiers of Anthropology*, 7./

HORVÁTH MÁTYÁS

2004a Kis ludasi oktatástörténet. *Bácsország* 30 (7–12):29–31.

2004b A dobrovoljácok Ludaspusztán. *Bácsország* 30 (7–12):10–13.

JUHÁSZ PÁL

1982 Agrárpia, kisüzem, nagyüzem. *Agrárszociológiai tanulmányok*. Medvetánc 1:117–139.

1999 Parasztk és farmerek. *In* A vidéki társadalom változásai. Kárpáti Zoltán, szerk. 261–278. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola.

KEMÉNY MÁRTON

2005 A mezőgazdaság és a helyi társadalom összefüggései Muraszemenyén a 21. század elején. *In* A népi építészet, a lakáskultúra és az életmód változásai a 19–20. században. *Tanulmányok a Dél-Dunántúlról és Észak-Magyarországról*. T. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt, szerk. 31–60. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

KLAMÁR ZOLTÁN

2002 Adorján parasztságának vállalkozói rétege a '90-es években. *In* Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999. Szilágyi Miklós, szerk. 199–209. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

KÖSTLIN, KONRAD

1991 Der Alltag und das Ethnographische Präsens. *Ethnologia Europaea* 21(1):71–85.

KRISTÓF ILDIKÓ

1998 Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula* 1 (1):60–85.

KUCZI TIBOR

1998a Vállalkozás és kultúra. *Replika* 29:153–155.

1998b Vállalkozói kultúra – az életutak finalitása. *Replika* 29:157–170.

MÓD LÁSZLÓ

2004 Egy méltatlanul elfelejtett bortermő táj: Horgos-Királyhalom szőlészete a 19–20. század fordulóján. *In* „...szolgálatra íteltél...” Bálint Sándor emlékkönyv. Barna Gábor, szerk. 78–88. Szeged: Lazi.

MÓD LÁSZLÓ – SIMON ANDRÁS

2002 A hajtástól az újborig. A szőlő és bor ünnepei Lendva-vidéken. Lendva: Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet.

- 2004 Vince-napi vesszővágás Ópusztaszeren. *In* Rítus és ünnep az ezredfordulón. Pócs Éva, szerk. 365–380. Budapest: L'Harmattan. /*Studia Ethnologica Hungarica*, 6./
- 2005 A szőlő és borgazdálkodás helyzete a Lendva-vidéken az 1990-es évektől. *In* Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós, szerk. 363–378. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

MOHAY TAMÁS

- 2000 Egyének és életutak. *In* Magyar néprajz. 8. Társadalom. Paládi-Kovács Attila, főszerk. 760–790. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NIEDERMÜLLER PÉTER

- 1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* 99:376–389.
- 2005 Az antropológia metamorfózisai: perspektívák a (késő) modern társadalom kutatásában. *Tabula* 8(1):3–18.

POLÁNYI KÁROLY

- 2004 A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest: Napvilág.

PUSZTAI BERTALAN, SZERK.

- 2003 Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. A pusztamérgesi eset. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

RAFFAI JUDIT

- 2003a Változó falvak, változó hagyomány (Bevezető). *In* Ludasi jegyzetek 4–5. Raffai Judit, szerk. 5–7. Palics–Szabadka: Palics-Ludas Közvállalat – Csornai Richárd Ökológusok Egyesülete.
- 2003b A Kőrös-Ludas kistérség információs táblarendszerének terve. *In* Ludasi jegyzetek 4–5. Raffai Judit, szerk. 95–99. Palics–Szabadka: Palics-Ludas Közvállalat – Csornai Richárd Ökológusok Egyesülete.

RAFFAI JUDIT SZERK.

- 2003 Ludasi jegyzetek 4–5. Palics–Szabadka: Palics-Ludas Közvállalat – Csornai Richárd Ökológusok Egyesülete.

SANJEK, ROGER

- 1991 The ethnographic present. *Man N. S.* 26(4):609–628.

SÁRKÁNY MIHÁLY

- 1970 Gazdasági antropológiai irányzatok. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 4:347–356.
- 1972 A társadalomnéprajzi jelenkutatások. *Magyar Filozófiai Szemle* 16(3–4):526–530.

SÁRKÁNY MIHÁLY – SOMLAI PÉTER

- 2004 A haladástól a kontingenciáig. *In* Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban. Somlai Péter, szerk. 11–52. Budapest: Napvilág.

SCHWARCZ GYÖNGYI

- 2002 A soltvadkerti szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. *In* Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999. Szilágyi Miklós, szerk. 35–64. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SHILS, EDWARD

1987 Hagymány. Bevezetés. *In* Hagymány és hagymányalkotás. Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 1. Hofer Tamás – Niedermüller Péter, szerk. 15–66. Budapest: Néprajzi Kutató Csoport.

SZABADOS KLÁRA

2000 Visszatekintés – avagy a homokot művelő ember dicsérete. *Palics és Környéke* 3(3):16–17.

SZELÉNYI IVÁN

1992 Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZÉNÁ SINÉ HARTON EDIT

2004 A vasútépítés nagy korszaka. *Bácsország* 30 (7–12):20–22.

SZLÁVICS KÁROLY

1998 Szabadka szőlőművelésének története. *Bácsország* 4(3):3–9.

TÓTH G. PÉTER

2003 A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. *In* Közösség és identitás. *Studia Ethnologica Hungarica* III. Pócs Éva, szerk. 9–31. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék.

TSCHAIANOFF, A. V.

1931 The socio-economic nature of peasant farm economy. *In* A systematic source book in rural sociology 2. Pitirim A. Sorokin – Carle C. Zimmerman – Charles J. Galpin, eds. 144–147. Minneapolis: The University of Minnesota Press.

ULIN, ROBERT C.

1998 Hagymányalkotás és reprezentáció mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története. *Replika* 29:185–197.

VASS GÉZA

1998 Orbán-napi ünnepek a múlt században Szabadkán. *Bácsország* 4(3):18.

WOLF, ERIC R.

1973 Paraszatok. *In* Elman R. Service – Marshall D. Sahlins – Eric R. Wolf: Vadászok, törzsek, parasz-
tok. 317–454. Budapest: Kossuth.

FORRÁSOK

Családi Kör. Újvidék, 2002.

Hajdújárás honlapja: <http://www.hajdukovo.subotica.net>.

Hét Nap. Szabadka, 2002–2004.

Magyar Szó. Újvidék, 2004.

MTA KI Etnodemográfiai Adatbázis: <http://adatbazis.mtaki.hungary.com>.

MÁRTON KEMÉNY

Progressive economic interests and maintenance of tradition. Case studies from Voivodina

This study aims to show with the help of micro regional study how continuity that can be observed in the family histories of vine-groves and economic patterns are interrelated in the Voivodina. In the peasants' economy family heritage and traditional patterns dominate, modernisation plays critical role only in satisfying of newly arising needs. Entrepreneurs in winery base their economy on financial wealth and knowledge but in order to gain market advantage they take part in the local discussion about tradition, together with stakeholders in village and ecotourism.

2005 8 (2):219-245.
Tabula

245